2

i¥pegkHkrkfu

प्रियाः शिक्षार्थिनः पूर्वतनपाठे भवन्तः सृष्टिरचनायाः विषये वैदिकं मतं ज्ञातवन्तः। अस्मिन् पाठे पञ्चमहाभूतानां विषये सामान्यपरिचयं प्राप्स्यन्ति। सृष्टेः उत्पत्तिः एतैः पञ्चमहाभूतैः अभवत् अस्मिन् विषये भवन्तः स्व माता–पिता, पितामहः–पितामही, मतामहः–मातामही अथवा परिवारस्य वृद्धजनैः सह अपि वार्तां कर्तुं शक्नवन्ति । पृथ्वी, जलं, आकाशः, अग्निः, वायुः एतानि पञ्चमहाभूतानि कथ्यते ।

mís';kfu

एतत् पाठं पठनानन्तरं भवन्तः सक्षमाः भविष्यन्ति :

- पञ्चमहाभूतानां सामान्यज्ञानं प्राप्तुम् ;
- पञ्चमहाभूतानां सत्तायाः सामान्यज्ञानं कर्तुम् ।

2-1 i¥pegkHkrkfu vFk% rFkk ç—fr%

Hk lÙkk;ke & भू धातौ क्तप्रत्यययोगेन भूतशब्दः निष्पन्नः भवति । भूतस्य तात्पर्यः अस्ति – यस्य सत्ता अथवा अस्तित्त्व भवेत् तथा यो विद्यमानो

भवेत्। भूतानाम् उत्पत्तेः अन्यः कारणं न भवति, अपितु पञ्चमहाभूतेषु एव सर्वेषाम् उपादानकारणं विद्यमानः अस्ति ।

महर्षिचरकानुसारेण पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्माणि तथेन्द्रियातीतानि सन्ति ।

vFkk% 'kCnkn;k K;k xkpjk

fo"kek x.kk%

¼pjd 'kkL=k 1@32½

अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषमाः गुणाः

^^egfUr Hkrkfu egkHkrkfu^^

महतत्वेन तथा स्थुलत्वेन कारणेन एतेषां महाभूतानि संज्ञा भवति । समस्त जीवानां शरीरं तथा निर्जीवपदार्थानि एभ्यः एव उद्भूताः सन्ति ।

bg fg n0;: ipegkHkrkRede

महाभूतानां संख्या पञ्च सन्त

1. आकाशः
2. वायुः
3. अग्निः
4. जलम्
5. पृथ्वी

i´pegkHkwrkfu

vkdk'k & आकाशं नित्यं मन्यते आकाशस्य एकः एव गुणः अस्ति– शब्दः। यथा आकाशः नित्यः अस्ति तथैव तस्य गुणः शब्दः अपि नित्यैव वर्तते ।

चित्रम् 2.1 आकाशः

ok;q & आकाशात् वायोरुत्पत्तिः मन्यते। ”आकाशातद्वायुः “वायुम् अपि नित्यं मन्यते । वायौ स्वगुणं स्पर्शं तथा आकाशस्य शब्दं भवतः । अतः वायोः गुणद्वयं भवति । ।

चित्रम् 2.2 वायुः

vfXu & अग्निं तेजः अपि कथ्यते। अग्नेः उत्पत्तिः वायुना भवति । अग्निनित्यः ”वायोराग्निः“मन्यते । अग्नौ शब्द – स्पर्श–रूप– रसाः गुणत्रयं भवति । त्रयः एव गुणाः नित्याः सन्ति

चित्रम् 2.3 अग्निः

fVIi.kh

vki% अपः जलं अपि कथ्यते । जलस्योत्पत्तिः अग्निना मन्यते "अग्नेरापः"। जलं नित्यं मन्यते । जले शब्दः, स्पर्शः, रूपः, रसः गुणाः भवन्ति। सर्वे चतुर्गुणाः नित्याः सन्ति।

चित्रम् 2.4 आपः

i`Foh & जलात् पृथ्व्याः उत्पत्तिं मन्यते। अद्भ्यः पृथ्वी । शब्दस्पर्श रूपरसगन्धः एते पञ्च पृथ्व्याः गुणाः सन्ति ।

चित्रम् 2.5 पृथ्वी

mijkäeyx.kH;% अन्यत् एतेषां महाभूतानाम् अन्याः अपि विशषताः सन्ति । याः वयं स्वेन्द्रियैः अनुभवा । यथा पृथ्व्यां तेजे वायौ क्रमशः वयं गंधत्वं द्रव्यत्वं सत्वं इत्यादयः विशेषतानाम् अनुमानं कर्तुं शक्नुमः । एवमेव अप्रतिघातस्य अनुभवार्थं वयं आकाशमहाभूतौः द्रष्टुं शक्नुमः

i´pegkHkwrkfu

i¥pegkHkwrkfu	**x|.kk%**
vkdk'k%	शब्दः
ok;q%	शब्दः, स्पर्शः
vfXu% (तेजः)	शब्दः, स्पर्शः, रूपः
vki%	शब्दः, स्पर्शः, रूपः, रसः
i`Foh	शब्दः, स्पर्शः, रूपः, रसः, गन्धः

सत्वः, रजः, तमः एतेषां गुणानाम् अन्तर्भावः पञ्चमहाभूतेषु वर्णितम् अस्ति । यदि एतेषां गुषदृष्ट्या पश्यामश्चेत् आकाशे सत्वगुणस्य आधिक्यं, वायौ रजोगुणस्य, अग्नौ सत्वस्य तथा रजोगुणस्य, जले सत्वस्य तथा तमोगुणस्य, तथा पृथ्व्यां तमोगुणस्य प्रधानता मन्यते । समस्तसृष्टेः निर्माणं एतैः महाभूतैः अभवत् ।

ikBxrk% ç'uk% 2-1

1. "भू सत्तायाम्" भू धातौ केन प्रत्यययोगेनभूतशब्दः निष्पन्नते ?
2. महाभूतानि कति सन्ति ?
3. आकाशमहाभूतः नित्यः अस्ति अथवा अनित्यः ?
4. आकाशमहाभूतस्य किं गुणो वर्तते ?
5. वायुः महाभूतस्य उत्पत्तिः कस्मात् महाभूतात् मन्यते ?
6. वायुमहाभूतस्य किं गुणः अस्ति ?
7. अग्निमहाभूतस्य गुणानां नामानि लिखत ।
8. जले कति गुणाः भवन्ति ?
9. महाभूतानां गुणाः नित्याःसन्ति अथवा अनित्याः ।
10. पृथ्वीमहाभूतस्य गुणान् लिखत

d{kk & 1

fVIi.kh

HkoUr% fda f'kf{kroUr%

- पञ्चमहाभूतानि – आकाशः, वायुः, अग्निः, जलम्, पृथ्वी
- पञ्चमहभूतानि तथा एतेषां गुणाः नित्याः सन्ति ।
- सृष्टेः निर्माणं एतैः पञ्चमहाभूतैः अभवत्

ikBkUrk% ç'uk%

1. महाभूतानां नामानि तथा तेषां गुणान् लिखत ।
2. महाभूतेषु सत्वस्य रजसस्य तथा तमसस्य प्रधानतां लिखत ।

mÙkjekyk

2-1

1. क्तः प्रत्ययः
2. पञ्च
3. नित्यः
4. शब्दगुणः
5. आकाशः
6. शब्दः स्पर्शः
7. शब्दः स्पर्शः तथा रूपः
8. चत्वारः
9. नित्यः
10. शब्दः स्पर्शः रूपः, रसः, गन्धः